

PALEO-AKTUEEL

NR 21 | 2010

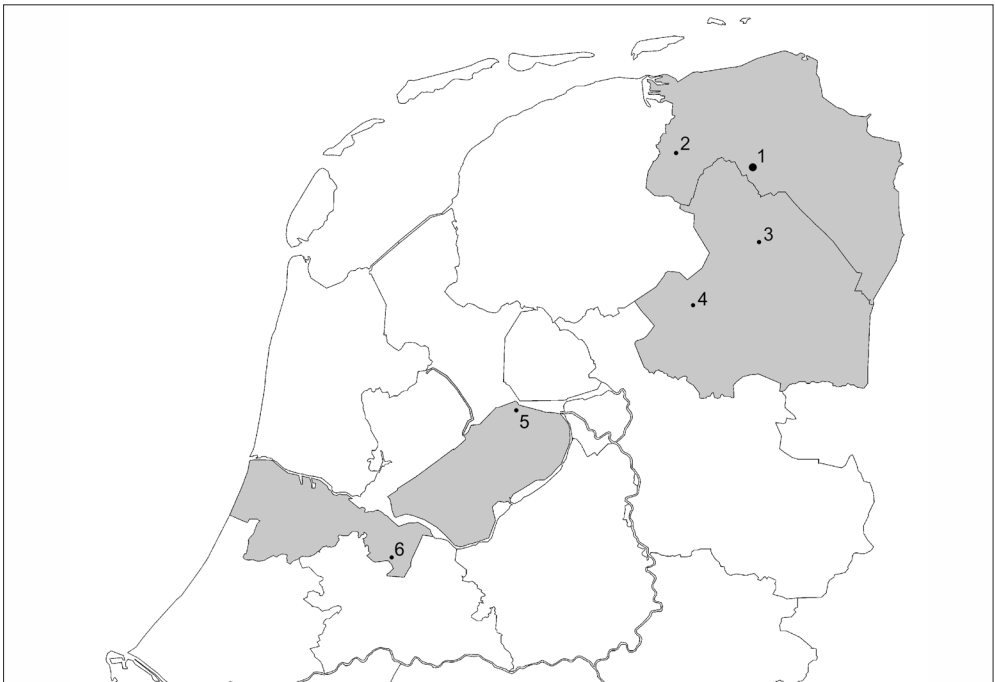
Paleo-aktueel

21

Rijksuniversiteit Groningen / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology
& Barkhuis
Groningen, 2010

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Duitsland, 3) Griekenland, 4) Italië, 5) De Krim, Oekraïne

In dit nummer: 1) Groningen, 2) Grootegast, 3) Balloo, 4) Dwingeloo, 5) Swifterbant, 6) Hilversum

Inhoud

Voorwoord	vii
D. STAPERT, L. JOHANSEN, R.J. KOSTERS, W. PRUMMEL & I. WOLTINGE Zes benen <i>retouchoirs</i> van Mauern (Duitsland)	1
J. OFFERMAN-HEYKENS, D. STAPERT & L. JOHANSEN Een Neanderthaler-kampement in het Corversbos bij Hilversum (N.H.)	9
A.M. KOOPS-BESIJN & R.T.J. CAPPERS Aanwijzingen voor plantaardige conservatie van huiden in archeologische contexten	17
E. VAN DE LAGEMAAT, R. MEIJER, D.C.M. RAEMAEKERS, I. WOLTINGE & S.G. MATTHEWS Experimenteel onderzoek naar vroeg-neolithische brede wiggen als houtbewerkingsgereedschap	25
S. DRESSCHER & D.C.M. RAEMAEKERS Oude geulen op nieuwe kaarten. Het krekenstelsel bij Swifterbant (Fl.)	31
R.L. FENS, J.Y. HUIS IN 'T VELD, J.P. MENDELTS, M.J.L.TH. NIEKUS & A. UFKES Jagen, wonen en begraven op de flank van de Hondsrug (Gr.)	39
T. VAN LOON <i>Trigoria Selcetta</i> : Een Late-Bronstijd nederzetting in Rome (Italië)	47
H.P.A. ROOVERS & P.M. VAN LEUSEN Veldverkenningen in de Monti Lepini (Italië): een korte onderzoeksgeschiedenis	55
P.A.J. ATTEMA, T.C.A. DE HAAS, W. DE NEEF & C. WILLIAMSON Site-classificatie in het Džarylgač Survey Project (noordwestelijke Krim, Oekraïne)	63
W.A.B. VAN DER SANDEN & H. LUNING Nieuw licht op de muntschat van Balloo (Dr.)	71
G.W. TOL Bewijs voor laat-Romeinse bouwactiviteit in het achterland van <i>Antium</i> (Italië)	79
H.A. GROENENDIJK & P. VOS Stroobos en Gaarkeuken: sleutelsites middeleeuwse veenontginning in het Westerkwartier (Gr.)	85

M. DE WIT & E. DE LEEUW	
De laat-middeleeuwse ‘Hof te Dwingeloo’ (Dr.) teruggevonden	95
F. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek op het kasteelterrein ‘Paddepoel-Zernikelaan’ (Gr.)	103
H.R. REINDERS	
Vergeten erfgoed: de Grieks-Turkse grens van 1832	109

Een Neanderthaler-kampement in het Corversbos bij Hilversum (N.H.)

J. Offerman-Heykens¹, D. Stapert² & L. Johansen³

Sporen van bewoning door Neanderthalers ten noorden van de grote rivieren zijn relatief schaars. Dit gebied vormde de randzone van hun verspreidingsgebied. Toch is het aantal vondsten de laatste jaren als gevolg van een grotere aandacht flink toegenomen. Zo werd in *Paleo-aktueel* 19 bericht over een recent ontdekt Neanderthaler-kampement bij Assen, het meest noordelijke in ons land. Dat het mogelijk is dergelijke oppervlaktevindplaatsen met vrucht te onderzoeken was eerder gebleken bij Mander in Overijssel. Opgavingen op zulke locaties zijn nauwelijks zinvol; de collecties artefacten kunnen slechts worden vergroot door intensieve en jarenlange zoekacties.

In dit artikel bespreken we kort een derde site van dit type, in het Corversbos ten westen van Hilversum. De vindplaats werd ontdekt door de eerste auteur in 1969. De laatste paar jaar is het onderzoek ter plaatse nieuw leven ingeblazen. Sinds 2008 worden jaarlijks meerdere zoekacties uitgevoerd door de Werkgroep Steentijd van de afdeling Naerdincklant van de AWN, in samenwerking met de eerste twee auteurs, en in overleg met Natuurmonumenten (de eigenaar van het terrein). In het voorjaar van 2010 leverde dat een kleine schaaft op.

Stuwwallen

Het landschap in Gooiland wordt gedomineerd door twee noord-zuid lopende stuwwallen. Deze vormen samen met de Utrechtse Heuvelrug de westelijke boog van de stuwwalkrans om het glaciële bekken in de Gelderse Vallei. De landijsbedekking die

verantwoordelijk was voor de stuwwalvorming vond plaats tijdens het Laat-Saalien, tussen ongeveer 170.000 en 130.000 jaar geleden. Flinkere delen van de stuwwallen, onder meer in het rivierengebied en in het IJsselmeer, zijn geërodeerd en bedekt door jongere sedimenten. In dat gebied komen geïsoleerde opwelvingen voor, stuwwalresten die gespaard bleven voor erosie; een voorbeeld daarvan is de Muiderberg. Op de Aardjesberg, ten noorden van Hilversum, zijn restanten keileem (grondmorene van het landijs) achtergebleven.

Door het landijs werden eerder afgezette lagen van de Formaties van Urk en Sterksel vanuit het glaciële bekken opgeperst in de stuwwallen. Hierdoor dagzomen ze lokaal en zijn ze dus voor ons benaderbaar. Zo werden direct ten noordoosten van het Corversbos in een ontsluiting gestuwde lagen van de Formatie van Urk waargenomen door Ruegg (1975). In ongestuwde toestand zouden deze op dieptes van meer dan 20 m voorkomen. Beide formaties bestaan voornamelijk uit Rijnafzettingen en bevatten (omgewerkte) 'Maasvuurstenen'. De Formatie van Urk dateert van ca. 500.000 tot ca. 150.000 jaar geleden.

Aan de westkant van de westelijke stuwwal, net buiten het door landijs bedekte gebied, is een brede noord-zuid lopende zone aanwezig met waaiers van smeltwaterafzettingen (sandr). Het Corversbos ligt in deze zone. Ook het dal tussen beide ruggen in het Gooi is opgevuld met smeltwaterafzettingen. Deze bestaan voor een belangrijk deel uit verspoeld stuwwal materiaal, maar ook door het

ijs aangevoerd noordelijk materiaal (waaronder vuurstenen) werd hierin opgenomen.

De Rhenen Industrie: het vroege Midden-Paleolithicum

In rivierafzettingen van de Formatie van Urk komen artefacten voor die geplaatst worden in de Rhenen Industrie (Stapert, 1987). Er zijn enkele tientallen vindplaatsen bekend van deze traditie, die waarschijnlijk dateert van rond 200.000-250.000 jaar geleden. De Rhenen Industrie is onderdeel van de grote Acheuléencultuur, vanwege het voorkomen van vuistbijlen. Het gaat om Laat-Acheuléen. De Rhenen Industrie dateert uit een vroege fase van het Midden-Paleolithicum. Het Midden-Paleolithicum, vanaf rond 300.000 jaar geleden, wordt gekenmerkt door het optreden van de Levallois-kerntechnologie.

Uit de voormalige groeve Kwintelooijen (tussen Rhenen en Veenendaal) stammen duizenden artefacten van de Rhenen Industrie. Ook van andere sites in Centraal-Nederland zijn vele honderden vondsten bekend. Het ziet ernaar uit dat overal waar de Formatie van Urk dagzoomt (in gestuwde staat) een grote kans bestaat op het aantreffen van 'Rhenen-artefacten'. Het gaat vrijwel in alle gevallen om gerolde artefacten, uit grove grindhoudende zanden. Deze artefacten werden dus verspoeld, en lagen niet meer in hun oorspronkelijke verband.

In het Gooi zijn artefacten van de Rhenen Industrie van een tiental vindplaatsen bekend. In de gemeente Hilversum zijn dat onder meer de 's-Gravelandseweg, de Hoorneboegsche Heide, de omgeving van de Lange Heul, en de bouwput van het NOS-gebouw. Van de Westerheide stamt een fragment van een bifaciaal werktuig. In het algemeen gaat het om losse vondsten of kleine collecties. Ook van elders in het Gooi zijn vondsten van deze traditie bekend. Van het IJzeren Veld stammen liefst vijf kernen (waaronder een Levallois-kern), zeven klingen en een aantal afslagen. Op stortplaatsen bij Huizen zijn

artefacten van de Rhenen Industrie gevonden die werden opgezogen uit het Randmeer.

Uit het Corversbos stamt een klingfragment dat aan de Rhenen Industrie kan worden toegeschreven (gevonden door B. Walet). De meeste vondsten van deze site dateren echter uit het late Midden-Paleolithicum.

Het late Midden-Paleolithicum

De Saalien-ijsbedekking resulteerde uiteraard in een groot hiaat van tienduizenden jaren in de bewoningsgeschiedenis van deze noordelijke streken. Pas vanaf de warme tijd daarna, het Eemien (ca. 130-115.000 jaar geleden) hebben hier weer jagers op groot wild rondgelopen, namelijk late ('klassieke') Neanderthalers. Hun nalatenschap wordt ondergebracht in meerdere tradities: Moustérien, Micoquien (*Keilmesser* Groep) en, als laatste, de Bladspits Groep. Net als bij de Rhenen Industrie was ook in deze periode de bewoning sterk aan water gebonden; vele vindplaatsen van zwartgepatineerde vuurstenen artefacten uit rivierafzettingen van de Formatie van Kreftenheye getuigen daarvan (Johansen *et al.*, 2009). Een van de grootste vindplaatsen is Nieuwegein bij Utrecht (Offerman-Heykens & Brouwer-Groeneveld, 1990; Niekus, 1996).

Toch zijn uit deze periode ook vindplaatsen buiten dalen bekend, zij het schaars. Het gaat daarbij voornamelijk om losse vondsten, vaak vuistbijlen. Er zijn echter ook enkele kampelementen uit deze tijd gevonden. We wezen al op de vindplaatsen bij Assen en Mander; in beide gevallen gaat het om Moustérien met vuistbijlen (MTA). Mander ligt bijna aan de voet van de westelijke helling van de stuwwal van Ootmarsum. Ook de hier besproken site in het Corversbos ligt onderaan de westelijke helling van een stuwwal.

Vindplaatsen van de *Keilmesser* Groep (Micoquien) kennen we vooral uit zuidelijk Nederland, maar werktuigen met typologische kenmerken van deze groep komen ook in Midden- en Noord-Nederland voor. Een

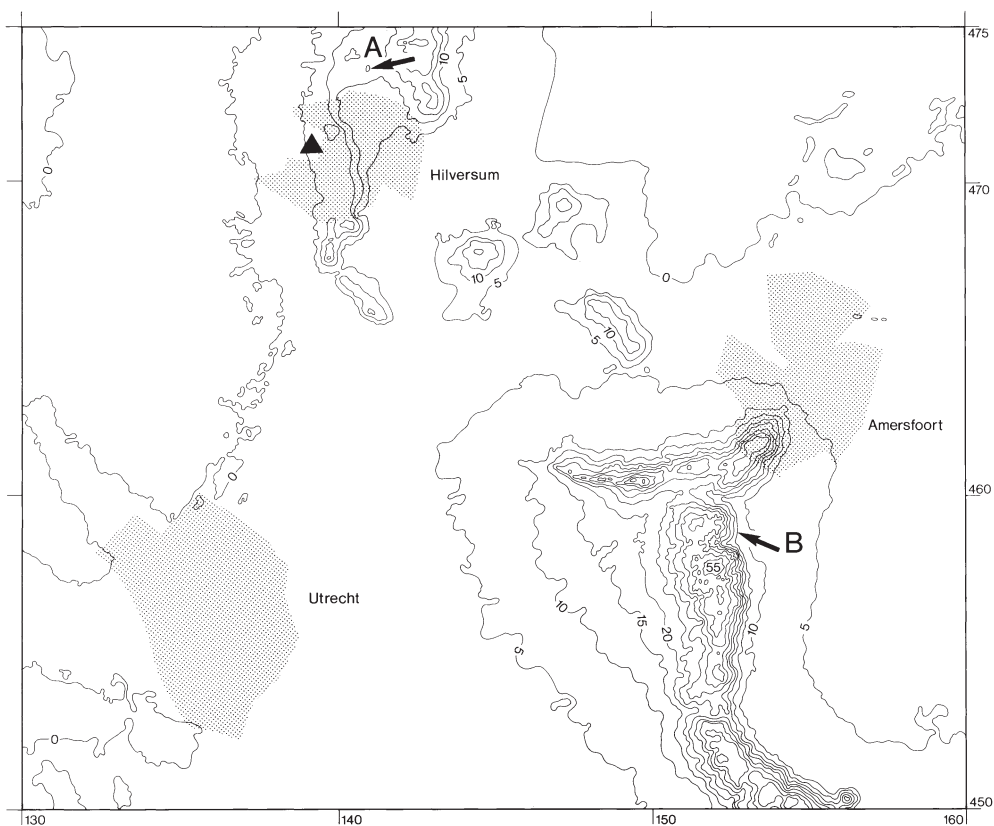

Fig. 1. Hoogtelijnenkaartje met de vindplaats in het Corversbos (driehoekje) en twee bladspits-vindplaatsen: Aardjesberg (A) en Leusderheide (B) (Tek. J. Hulst, Amersfoort, met toevoeging).

voorbeeld is het bifaciale werktuig dat gevonden werd op het strand bij Muiderberg (Johansen *et al.*, 2009).

Ten slotte zijn er in Nederland een tiental bladspitsen gevonden. Bladspitsen zijn dunne bifaciale werktuigen die waarschijnlijk als speerpunten werden aangewend door de laatste groepen Neanderthalers in Midden- en West-Europa, kort voordat ze uitstierven (Stapert, 2007). Mauern-bladspitsen (bifaciaal) komen het meest voor, waarvan we ook mislukte halffabrikaten kennen. In Midden-Nederland kennen we tot nu toe twee bladspitsvondsten. Een bifaciale Mauern-bladspits stamt van de Leusderheide ten zuiden van Amersfoort, onderaan de oostelijke helling

van de Utrechtse Heuvelrug. De tweede is een Jerzmanowice-bladspits (unifaciaal) gemaakt van een kling, afkomstig van de zuidwestelijke helling van de Aardjesberg ten noorden van Hilversum. Op het kaartje (fig. 1) zijn de twee bladspits-vindplaatsen in dit gebied aangegeven, samen met de site in het Corversbos. Daarmee wordt een mogelijk verband gesuggereerd, maar dat is volstrekt speculatief. Tot nu toe zijn er geen 'diagnostische' werktuigen van deze site bekend, zodat we niet precies weten in welke traditie Corversbos thuishoort. Wel is duidelijk dat het Corversbos een late midden-paleolithische site is.

De vindplaats in het Corversbos

Het Corversbos ligt achter het prachtige landgoed Gooilust, en is tegenwoordig eigendom van Natuurmonumenten. In het Corversbos ligt een groot akkercomplex. Sinds 1969 speurt de eerste auteur hier met succes naar artefacten. In de loop van meer dan 40 jaar zijn enkele tientallen midden-paleolieten verzameld. Ook enkele andere zoekers hebben hieraan bijdragen geleverd, met name A. Boelsma (Eemnes) en B. Walet (Hilversum). Over deze vondsten is meermaalen gepubliceerd (o.m. Offerman-Heykens, 1998; Offerman-Heykens & Boelsma, 1993; Stapert & Offerman-Heykens, 1983). Een (klein) deel van het materiaal berust in het Hofland Museum (Laren). Een groter deel is opgenomen in de collectie van het Goois Museum (Hilversum). Daarnaast is een aantal recente vondsten nog in bewaring van de eerste auteur.

De site in het Corversbos ligt op de westelijke helling van de stuwwal, direct op smeltwaterafzettingen (sandr) (zie Ruegg, 1975; 1995). Er was hier geen of nauwelijks afdekking door dekzand, zoals ook bleek uit drie boringen door de eerste twee auteurs in april 2010. Onder de zwarte bouwvoor (ca. 40 cm) komt direct fluvioglaciaal zand voor. Pas iets verder westelijk begint het dekzandpakket, dat meters dik kan zijn. In gebieden met dekzand of veen zijn midden-paleolieten niet te vinden – zelfs als er sites zijn. Met andere woorden: de site in het Corversbos ligt precies in de zone waar eventuele sites metterdaad ontdekt kunnen worden. In andere delen van het Gooi zijn eventuele sites voor ons echter onbereikbaar.

Verspreid over het gehele akkercomplex zijn vondsten gedaan, maar de meeste kwamen voor binnen een concentratie met een doorsnede van een paar honderd meter (midden: ca. 138.60/471.25). Een kleinere concentratie lag rond 138.5/471.5. Eén afslag uit dezelfde tijd is gevonden aan de Parklaan,

ruim een halve kilometer naar het noorden (Stapert & Offerman-Heykens, 1983).

Op de akker zijn vooral noordelijke zwerfstenen te vinden. Minder talrijk zijn stukken uit het Maasgebied. Artefacten van Maasvuursteen hoeven hier overigens niet te wijzen op de Rhenen Industrie, want mensen kunnen hier aan de oppervlakte Maas-vuurstenen hebben opgepikt. Slechts één of twee zijn mogelijk gemaakt van Maas-vuursteen. Artefacten van noordelijke vuursteen wijzen uiteraard zonder meer op bewoning na het Saalien, en dat geldt voor het overgrote deel van de vondsten in het Corversbos. Alle hieronder beschreven vondsten dragen windlak.

Enkele opvallende vondsten

Er zijn tenminste 40 zekere artefacten. Enkele afslagen en een kern zijn van het Levallois-type. Een belangrijke vondst is een kern voor korte klingen (hieronder kort besproken). Een derde kern mislukte en werd in het preparatiestadium opgegeven (de bedoeling was waarschijnlijk een Levallois-kern te maken). Slechts drie werktuigen zijn tot nu toe geborgen: alle schaven. Er komen twee klingen of klingachtige afslagen voor. Hieronder volgen enkele korte vondstbeschrijvingen.

Klingkern, klingen

Deze kern (fig. 2) heeft een lengte van 5,7 cm en weegt 65,9 gr. Hij is gemaakt van fijnkorrelige, noordelijke vuursteen. Vrijwel alle negatieven op deze kern, een tiental, komen van één slagvlak. Dit is een unipolaire kern voor klingachtige afslagen. Het slagvlak werd niet geprepareerd en bestaat uit een oud vorstspijtvlak. Van vlak A werden vier of vijf korte klingen verwijderd; deze waren 3 tot 4 cm lang en rond 1,5 cm breed. Ook van vlak B werden één of twee klingachtige afslagen verkregen.

In een later stadium werd de kern door een onkundige bewerker geheel vernield. Deze tweede bewerker was een beginner in de kunst van het vuursteenslaan; we nemen

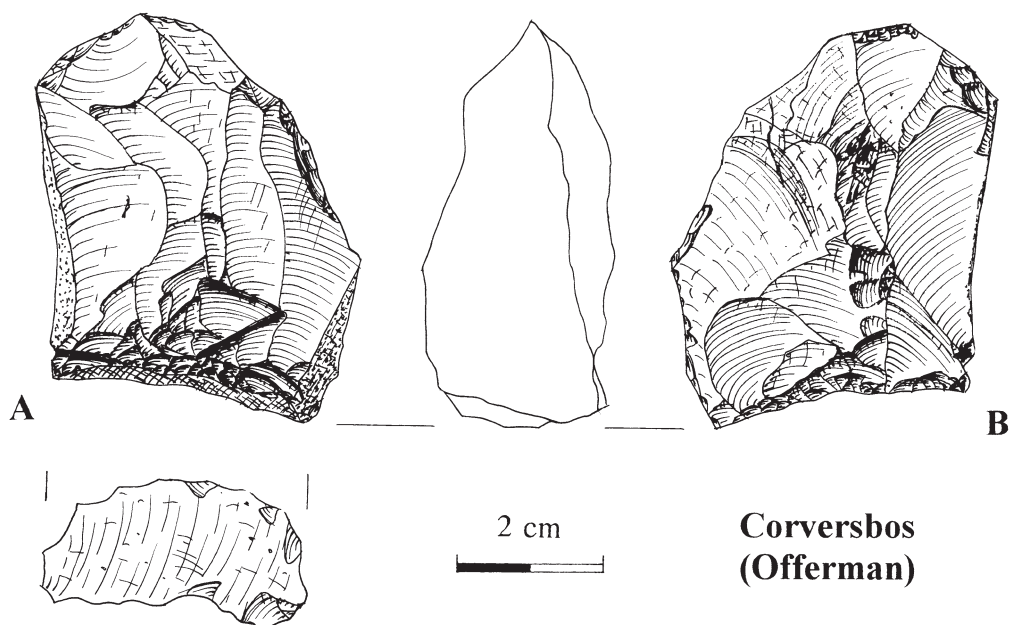

Fig. 2. Een kern voor korte klingen van het Corversbos (Tek. L. Johansen, Haren).

aan dat het om een kind gaat. Op vlak A eindigde een hele serie kleine afslagjes in *steps*: een voorbeeld van *stacked steps*.⁴ Het slaan ging nog door terwijl al duidelijk was dat het nooit wat zou kunnen worden; een ervaren bewerker had dit nooit gedaan. Bovendien was de kernhoek ondertussen onbruikbaar geworden: 100-105°. We hebben hier dus te maken met een kern die eerst door een ervaren bewerker werd gebruikt, en daarna door een beginner. Voorbeelden van een dergelijke opeenvolging zijn ook van andere vindplaatsen goed bekend, bijvoorbeeld van de Hamburgien-vindplaats bij Oldeholtwolde.

Belangrijk is dat dit geen Levallois-kern voor klingen is, maar een 'jong-paleolithisch' aandoende kern, zij het met slechts één slagvlak. Kernen voor (korte) klingen zijn bekend van meerdere late midden-paleolithische vindplaatsen, waaronder sites van de Bladspits Groep (bijv. Mauern). Deze zijn meestal voorzien van twee tegenover elkaar liggende slagvlakken.

Van het Corversbos stammen twee klingen. De grootste heeft een lengte van 6,3 cm, en er zijn enige retouches aanwezig (fig. 3: nr. 4).

Een bifaciale schaaaf

Dit interessante werktuig (gevonden door B. Walet) is 5,6 cm lang en weegt bijna 32 gram (fig. 3: nr. 1). Over een afstand van ca. 5 cm is op vlak A een licht convexe schaafrand aangebracht. Op vlak B is ook retouche aanwezig, zodat dit een bifaciaal werktuig is. Omdat er bovendien tegenover de werkrand een dwarsstaande rug aanwezig is, doet dit werktuig denken aan een *Keilmesser*. De retouche op vlak B zou echter ook kunnen zijn aangebracht om de schaaferand te regulariseren; mogelijk is de schaaaf gemaakt van een restkern. Bovendien is niet duidelijk of de rug wel oorspronkelijk is, waarschijnlijk gaat het om secundaire vorstsplijting.

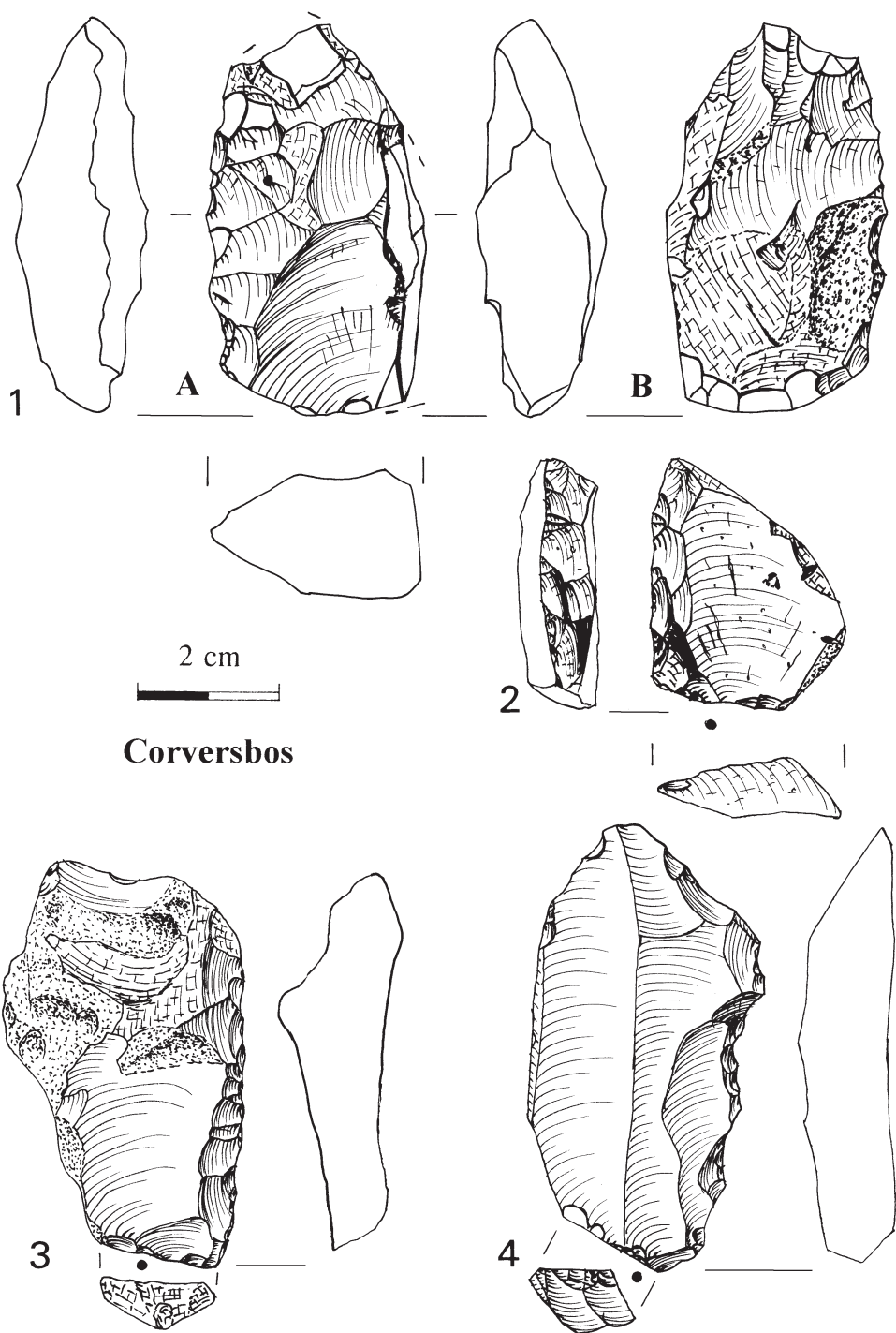

Fig. 3. Werktuigen van het Corversbos: 1. bifaciale schaaaf; 2. mini-schaaaf, gevonden in 2010; 3. rechte schaaaf; 4. kling met retouches, de eerste vondst in 1969 (Tek. L. Johansen, Haren).

Een 'mini-schaaf'

Dit werktuig (fig. 3: nr. 2) werd tijdens een zoektocht door de AWN-werkgroep in april 2010 gevonden (door T. Kok). Het gaat om een zeer kleine schaaft met een gewicht van slechts 12 gram. De maximale lengte is 3,8 cm. Het werktuig werd gemaakt van een harde percussie afslag. Links is een schaafrand gecreëerd over ongeveer 3 cm. In feite bestaat de schaaft slechts uit 3 of 4 retouches, naast een oud vlakje bij de basis. Rechts is een natuurlijke rug, bijna dwarsstaand en ongeveer 1 cm dik. Hoewel erg klein gaat het toch om een duidelijk schaaftje met een rechtverlopende werkrand; de schaafthoek bedraagt ca. 70°.

Een rechte schaaft

Een meer normale midden-paleolithische vorm is een rechte schaaft gemaakt van een afslag (fig. 3: nr. 3; lengte 5,5 cm, gewicht 29 gram). Eén zijde is geretoucheerd, met een schaafthoek van 60-65°. Opmerkelijk is dat het lijkt te gaan om Maas-vuursteen (met holtes). Het gaat naar alle waarschijnlijkheid niet om een vondst van de Rhenen Industrie, want er zijn geen sporen van fluviale rolling.

Vondsten uit vroegere en latere tijden

We meldden al dat er een klingfragment is gevonden dat kan worden toegeschreven aan de Rhenen Industrie. Dit stuk maakt kennelijk deel uit van de losse 'bestrooiing' van artefacten van de Rhenen Industrie, overal op de stuwwallen te vinden waar lagen van de Formatie van Urk of smeltwaterafzettingen aan of nabij de oppervlakte voorkomen.

Er is verder een handvol artefacten aanwezig uit Laat-Neolithicum en/of Vroege Bronstijd. De belangrijkste daarvan is een microdol, gevonden door K. Offerman (lengte 6,9 cm, gewicht 17.1 g). Uit historische tijd dateert ten slotte een vuurslag.

Onze verwachting is dat de collectie de komende jaren zal groeien door de inzet van de AWN. De hoop is dat daarbij 'diagnostische' bifaciale stukken tevoorschijn zullen komen. Het is duidelijk dat de vindplaats uit het late Midden-Paleolithicum dateert, maar we weten nog niet uit welke cultuur. De klingkern is in dit verband mogelijk van grote betekenis; dergelijke kernen zijn elders bekend van enkele sites van de Bladspitscultuur.

A Neanderthaler encampment in the Corversbos near Hilversum (province of Noord-Holland)

In the Corversbos, west of Hilversum, the first author discovered a Late Middle Palaeolithic site in 1969. Some 40 artefacts have been picked up from the fields. So far, three side-scrapers were recovered, of which one is retouched bifacially. One of three cores is a Levallois core. Another is a unipolar core for short blades; in its last phase it was worked by an apprentice in flintworking – probably a child. The third core was relinquished during preparation. Two blades are present. Since 2008, the field is searched regularly by a local group of amateur archaeologists of the AWN, which has resulted in the recovery of a small side-scraper. Further finds are expected to come to light, which it is hoped will clarify the site's cultural position.

Noten

1. Gabrielgaard 44, 1241 AM Kortenhoef.
2. Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen.
3. Ossewei 6, 9751 SC Haren.
4. Voor meer voorbeelden van mogelijk kinderwerk uit het Midden-Paleolithicum, zie meerdere bijdragen in *Paleo-aktueel* 17.

Literatuur

- Johansen, L., M.J.L.Th. Niekus & D. Stapert, 2009. Zwarte vuurstenen uit het Midden-Paleolithicum in Nederland. *Paleo-aktueel* 20, 1–8.
- Niekus, M.J.L.Th., 1996. Het middenpaleolithische vondstcomplex van Nieuwegein (Utr.). *Paleo-aktueel* 7, 14–17.
- Offerman-Heykens, J., 1998. Het late Midden-Paleolithicum van het Gooi. *Archeoforum* 3, 36–45.
- Offerman-Heykens, J. & A. Boelsma, 1993. Het Middenpaleolithicum in het Gooi. *Westerheem* 42, 3–17.
- Offerman-Heykens, J. & C. Brouwer-Groeneveld, 1990. Het Midden-Paleolithicum van Nieuwegein (Utrecht). *Westerheem* 39, 98–109.
- Ruegg, G.H.J., 1975. De geologische ontwikkeling van het Gooi gedurende het Kwartair. *KNAG Geografisch Tijdschrift N.R.* IX (3), 202–213.
- Ruegg, G.H.J., 1995. Kwartaire wordingsgeschiedenis van, en ontsluitingen in het Gooi. *Grondboor en Hamer* 49 (3/4), 82–89.
- Stapert, D., 1987. A progress report on the Rhenen Industry (Central Netherlands) and its stratigraphical context. *Palaeohistoria* 29, 219–243.
- Stapert, D., 2007. Bladspitsen en de ‘Grote Trek naar het Westen’ van de laatste Neanderthalers in Noordelijk Europa. *Paleo-aktueel* 18, 10–20.
- Stapert, D. & J. Offerman-Heykens, 1983. Hilversum: Corversbos en Parklaan. *Archeologische kroniek van Noord-Holland* 15, 205–207.